

Grafinscripties

Onno van Nijf
Oude Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen
o.m.van.nijf@rug.nl

Abstract

This article offers a brief introduction to the most frequent type of inscription: funerary inscriptions or epitaphs. The article offers a chronological overview from the Archaic period to late Antiquity, with an emphasis on Athens. It opens with a brief discussion of the archaeological and ritual contexts in which funerary inscriptions were set up, followed by a discussion of archaic epigrams and the social strategies that lay behind them. This is followed by a discussion of public and private graves that shows how epigraphic habits changed over time. The article continues with a discussion of funerary epigraphic habits outside Athens and closes with a few examples of Christian epitaphs.

Keywords: Greek inscriptions, epigrams, Kerameikos, funerary practices

Grafinscripties waren ongetwijfeld het meest populaire epigrafische genre in de Oudheid.¹ Ze lijken voor de moderne lezer waarschijnlijk het meest herkenbaar: ook vandaag de dag worden nog grafinscripties opgesteld – al dalen de aantallen natuurlijk wel snel. We kunnen er echter niet zonder meer van uitgaan dat de functie en betekenis van het grafscript in de Oudheid en de moderne tijd identiek waren.

Een modern grafscript bevat in ieder geval de naam van de overledene en meestal geboorte- en sterfdatum, soms een beroep en zeldzamer een indicatie van de omstandigheden waaronder iemand gestorven is. Op moderne kerkhoven is de kans groot dat we een uitspraak tegenkomen

1 Ik wil hierbij dankzeggen aan Polly Low, Steven Lambert en Caroline van Toor voor het delen van ongepubliceerd materiaal en praktische hulp. Sofia Voutsaki was zoals altijd mijn eerste lezer.

over bijvoorbeeld godsvertrouwen of de verwachting van een voortbestaan na de dood.² Enkele poëtische uitzonderingen daargelaten kennen Griekse grafinschriften uit de Oudheid meestal minder variatie – het overgrote deel heeft niet meer te bieden dan een naam (meestal in de nominatief)³ en vadersnaam. Geboorte- en sterfdatum ontbreken vrijwel altijd⁴ – net als uitspraken over voortbestaan na de dood. Informatie over beroep en andere zaken werd in de klassieke periode maar mondjesmaat verstrekt (zie paragraaf 7).

In dit artikel zal ik de geschiedenis van het Griekse grafscript volgen van de archaische periode tot in de Late Oudheid. De nadruk zal hierbij liggen op inscripties uit Athene, maar ik zal ook inscripties van elders bespreken.

1 Grafinscripties in context

Als we antieke grafinscripties willen begrijpen moeten we kijken naar de setting waarin ze werden opgesteld en gelezen. In de eerste plaats is er de archeologische context. Grafinscripties hebben een materiële dimensie, die een rol heeft gespeeld in de originele betekenis. Helaas is deze context lang niet altijd te achterhalen, omdat veel inscripties niet op hun oorspronkelijke locatie zijn gevonden.⁵ De graven waren vrijwel altijd buiten de stad gelegen langs de voornaamste toegangswegen. De Atheense Kerameikos-begraafplaats lag bijvoorbeeld net buiten de muren, bij de Dipylonpoort waar drie belangrijke wegen samenkwamen (zie afbeelding 1).⁶ De graven lagen niet weggestopt achter hekken en hagen maar juist op drukbezochte locaties en trokken op verschillende manieren de aandacht van de passanten. Als je een antieke stad binnenkwam maakte je eerst kennis met de dode burgers voor je de stad der levenden in kon gaan. De meeste doden kregen een individueel graf, behalve in periodes van massale sterfte, zoals bij een epidemie. Op de Atheense Kerameikos is een massagraf gevonden dat geassocieerd wordt met de pestepidemie uit de 5^e eeuw. De vele grafvondsten

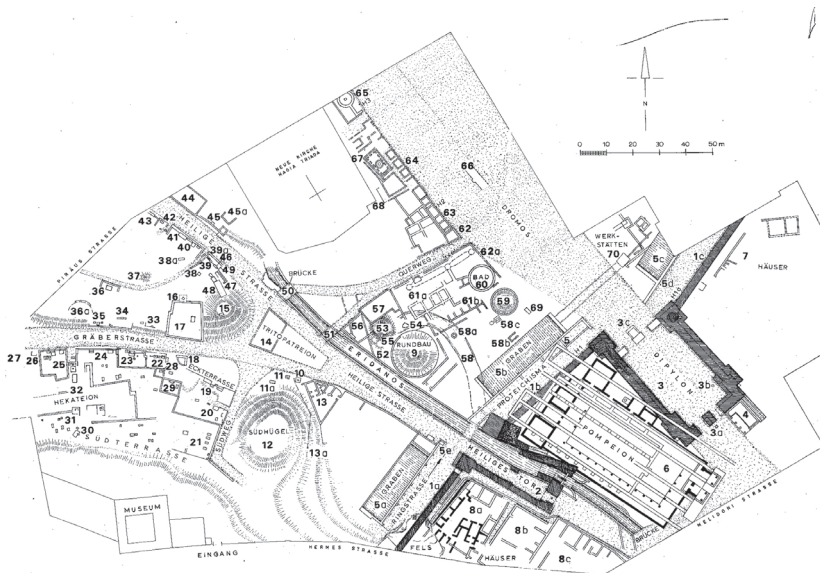
2 Voor een overzicht van publicaties over moderne Nederlandse rouwpoëzie, zie Tybout (2003: 12).

3 Andere naamvallen komen echter ook voor. Voor een genitief: *IG I³, 1230 bis*; voor een vocatief, zie hieronder: *EAD XXX, 22*. Soms vinden we ook ἐπί + dativus ‘ter ere van...’, een mooi voorbeeld is *IG VII, 1890* (6^e eeuw v.Chr. in Nationaal Museum Athene).

4 Voor een interessante uitzondering, zie paragraaf 7 over Dexileos.

5 Een goed overzicht van de Griekse grafvormen wordt geboden in Boardman en Kurtz (1971).

6 De leiders van de Duitse opgravingen hebben toegankelijke gidsen gepubliceerd: Knigge (1988) en Stroszeck (2014).

Afbeelding 1. Plattegrond van de Kerameikos ontleend aan Knigge (1988).

zoals kleine *lekythoi* (olieflesjes), suggereren dat de doden een formele – zij het waarschijnlijk wel haastige – begrafenisceremonie hadden gekregen.⁷

De graven zelf konden variëren van een simpel gat in de grond tot een grote sarcofaag. In Athene was het lang de gewoonte (voor wie het zich kon permitteren) om de doden in familieplots (de zogenaamde *periboloi*) te begraven. Eén *peribolos* bevatte dan verschillende graven, waarvan er slechts enkele gemarkeerd waren door bijvoorbeeld een *stèle* die niet per se een inscriptie droeg.⁸ Het is duidelijk dat een grafinscriptie wel een frequent, maar geen noodzakelijk onderdeel is geweest van een formele begrafenis. Ieder grafschrift onderscheidt de gestorvene van de overgrote meerderheid die geen individueel grafschrift ontving.

Het is verder belangrijk om te beseffen dat iedere grafinscriptie onderdeel was van een uitgebreid ritueel dat doorgaans begon op het sterfbed en afgerond werd met jaarlijkse herdenkingsrituelen.⁹ Begrafenisrituelen hebben in de eerste plaats een religieuze betekenis, maar sociale overwegingen spelen ook een rol. In de Griekse wereld was een begrafenis een middel voor de naaste familie om uitdrukking te geven aan gevoelens van rouw over het verlies, maar vanaf de vroegste tijden werd de begrafenis ook gebruikt

7 Baziotopoulou-Valavani (2002).

8 Garland (1982).

9 Garland (1985: 13-37) bespreekt het stervensproces en de begrafenisrituelen.

om de status van de familie uit te dragen en te versterken.¹⁰ Grafrituelen konden opgezet worden als grootse evenementen om aandacht te trekken, en grafmonumenten werden versierd als uitdrukking van de status of aspiraties van de familie van de overledene.

2 Archaïsche graven en grafinscripties uit Athene

In de archaïsche tijd richtten aristocratische families grafheuvels op – daartoe wellicht geïnspireerd door de beschrijving van het graf van Patroklos in *Ilias* 23 – maar in de Atheense *tumuli* lagen wel verschillende familieleden begraven.¹¹ Deze *tumuli* werden voorzien van opvallende monumenten, zoals manshoge vazen of reliëfs getooid met decoraties, gebeeldhouwde sfinxen of andere mythische wezens, of afbeeldingen van individuen. Vanaf de vroege 6^e eeuw v.Chr. werd ook het schrift gebruikt om individuen te benoemen – meestal alleen door hun naam op te schrijven, soms door enige informatie te geven over de omstandigheden van de dood. In een aantal gevallen wordt ook de naam van de beeldhouwer gegeven, misschien als een indicatie van de kwaliteit (en kosten) van het monument. Dit zien we in de onderstaande tekst – de naam van de beeldhouwer staat zelfs boven die van de gestorvene.¹²

A: ΕΡΓΟΝ ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΟΣ

B: ΑΡΙΣΤΙΟΝΟΣ

A: Een werk van Aristokles

B: van Aristion

(IG I³, 1256 Aristion)

Een aanzienlijk aantal archaïsche grafinscripties is metrisch en bestaat vaak uit een hexameter of een combinatie van een hexameter en een pentameter, het zogenaamde elegisch distichon (zie ook De Bakker *et al.* 2021 elders in dit themanummer). Zo'n grafepigram was overigens niet iedereen gegund. In veel gevallen biedt de tekst geen informatie over de doodsomstandigheden, maar het is opvallend dat een relatief groot aantal vroege inscripties expliciet

¹⁰ Morris (1987).

¹¹ Morris (1987).

¹² De naam van de beeldhouwer Aristokles vinden we ook op andere inscripties, misschien als een soort handelsmerk: IG I³, 1229 en IG I³, 1218 bis (aangevuld).

Afbeelding 2. Een reconstructie van de (beschilderde) grafstele voor Lyseas. Bron: Wikimedia Commons. Kaiserlich Deutsches Archäologisches Institut. Licentie: Public Domain. Link: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lyseas_Stele.JPG.

vermeldt dat de gestorvene begraven was door zijn (of minder vaak haar) ouders. Zelfs eenvoudige, éénregelige inscripties getuigen soms van zo'n familiedrama, zoals in het volgende voorbeeld: Semon verloor zijn zoon Lyseas. Uit afbeelding 2 kunnen we afleiden dat Lyseas reeds een volwassen man was. De klap moet dubbelhard zijn angekommen.

Λυσέαι ἐνθάδε σῆ-|μα πατὲρ Σέμων ἐ-|πέθῃκεν
 Voor Lyseas heeft vader Semon hier het monument
 opgericht.
 (IG I³, 1257)

Uit de hele archaische periode zijn slechts weinig inscripties voor vrouwen bekend. Het is dan ook een toeval dat het oudst bekende grafscript uit Athene voor een vrouw was.

Ἐνιάλο θυγατρός Σπουδίδο
 Κεραμὸς στέλε.

De *stèle* van Keramo, dochter van Enialos, zoon van Spoudides.
 (IG I³, 1194; 650-600 v.Chr.)

De meeste grafinscripties voor vrouwen betroffen ongehuwde meisjes, zoals een van de beroemdste grafepigrammen, opgericht voor de Atheense Phrasikleia. De inscriptie staat op de sokkel van een standbeeld van een jonge vrouw.

A: σῆμα Φρασικλείας.
 κόρῃ κεκλέσομαι
 αἰεὶ· ἀντὶ γάμῳ
 παρὰ θεῶν τοῦτο

λαχῶσ' ὄνομα

B: Ἀριστίων: Πάρι[ός μ' ἐ]πο[ί]ε

A: Monument van Phrasikleia. Ik zal voor altijd bekendstaan als meisje; in plaats van het huwelijk kreeg ik die naam als lot van de goden.

B: Aristion van Paros heeft me gemaakt.

(IG³, 1261)

Hoe simpel de tekst ook lijkt, er zijn verschillende lagen in te ontdekken. Het woord κόρη ('meisje') geeft aan dat Phrasikleia ongehuwd het graf is ingegaan, maar het is ook de titel van Persephone, de jonge echtgenote van Hades. De tekst, die opgesteld was door Phrasikleia's ongetwijfeld vermogende en invloedrijke verwanten, lijkt zo te suggereren dat zij vanaf nu een Kore/Persephone zal zijn in de onderwereld. Dit grafscript is verder interessant omdat het speelt met de dialoogsituatie. Bij de eigenaarsidentificatie staat geen werkwoord: moeten we ἐστὶ aanvullen ('het monument is van ...'), of liever een eerste persoon ('ik ben het monument van ...')? Omdat lezen meestal hardop gebeurde werd iedere lezing een soort performance waarvoor de inscriptie het script vormde.¹³ Uit het vervolg blijkt dat het antwoord de eerste persoon moet zijn (κεκλήσομαι – 'ik zal bekend staan') en dat de passant letterlijk een stem verleent aan het monument. Zoals wel vaker zien we hier de gewoonte om objecten te laten spreken, die we al tegenkomen bij de oudste Griekse inscripties.¹⁴ Zodoende gaf de passant uitdrukking aan het verdriet om de overledene, maar droeg ook bij aan de reputatie (*kleos*) van de familie.

Dit zien we bijvoorbeeld ook in de inscriptie voor de gestorven Pediarchos. De opening met de (sterke) jammerklacht οἴμοι dwingt de lezer bijna in de rol van klaagvrouw. Dat is pikant omdat er sinds Solon geregeld maatregelen werden getroffen om het rouwmisbaar te beperken – de inscriptie lijkt een manier om dit verbod te omzeilen. Voor Pediarchos kan nu voor altijd worden gerouwd:

οἴμοι Πεδιάρχῳ | τῷ Ἐνπεδίουσος. | Πεδιάρχος ἄρχει τῷ σ-ἔματός

Ach wee Pediarchos, zoon van Empedion. Pediarchos heerst over het graf.

(IGAA 42 = IG I³, 1267)

¹³ Day (2010).

¹⁴ Burzachechi (1962).

De naam van de gestorvene wordt hier ook gebruikt voor een woordspel: de letterlijke betekenis van de naam *Pediarchos* ('hij die heerst over de vlakke') staat in contrast met de laatste woorden 'hij heerst (nu) over het graf.'

Epigrammen hebben dus vanaf het begin naast hun commemoratieve functie ook een literair karakter. Dit is natuurlijk een van de factoren die bijdragen aan de verdere ontwikkeling van het epigram als een literair genre – dat uiteindelijk geheel losgezongen raakt van de materiële context.¹⁵

In de loop van de 6^e eeuw werd het gebruikelijk om op een graf een manshoog standbeeld te plaatsen van een naakte, jonge, geïdealiseerde man (de zogenaamde *kouros*).¹⁶ Dit type standbeeld is niet goed te onderscheiden van wijgeschenken die in heiligdommen werden geplaatst, bijvoorbeeld voor (en door) succesvolle atleten. Alleen de locatie en de inscriptie op de sokkel maken duidelijk dat het om een grafmonument gaat. Een van de meest spectaculaire voorbeelden is het laat 6^e-eeuwse monument voor de Athener Kroisos, dat ook in dit themanummer besproken wordt (De Bakker *et al.* 2021).

De herdenking van krijgsdaden werd met behulp van monumenten zoals die voor Kroisos gebruikt om de offers van aristocratische families voor het algemeen belang te onderstrepen. Dit betekent overigens niet dat alleen soldaten een formele begrafenis kregen – de grafheuvels konden verschillende doden bergen, maar ze kregen lang niet allemaal een individueel monument.

3 Klassiek Athene: staatsgraven op het *Demosion Sema*

Aan het einde van de 6^e eeuw veranderde de funeraire cultuur in Athene. Er kwam een einde aan spectaculaire grafmonumenten en ook individuele inscripties verdwenen uit beeld. De oorzaak is waarschijnlijk gelegen in een spanning tussen het beginsel van gelijkheid (*isonomia*) waarop de polis was gebaseerd en het verlangen naar eer en status (*philotimia*) van aristocratische families. Vermoedelijk probeerde de stad deze spanning te reguleren. Latere historische bronnen verwijzen in dit verband naar wetten van Solon (begin 6^e eeuw) om aan de grafgebruiken paal en perk te stellen. Moderne auteurs zien hierin wel een poging om de 5^e-eeuwse beperkingen te legitimeren, maar het is vrij duidelijk dat dit soort regels frequent voorkwam.¹⁷

¹⁵ Zie ook De Bakker *et al.* (2021) elders in dit themanummer.

¹⁶ Richter (1960).

¹⁷ Voor een overzicht, zie Garland (1989).

Het ligt voor de hand om de veranderingen aan het eind van de 6^e eeuw te koppelen aan de beperkingen die de nieuwe Atheense democratie stelde aan de mogelijkheden voor zelfrepresentatie van de Atheense elite; deze is ook zichtbaar in andere domeinen.¹⁸ In de Oudheid zelf werd al gespeculeerd over wetgeving, maar de belangrijkste bron hiervoor is laat en waarschijnlijk anachronistisch (Cicero, *De Legibus* 2.64-66). Er is echter ook op gewezen dat een dergelijke beperking kan volgen uit zelfregulering: als iedereen zich probeert te manifesteren door steeds luxere uitingsvormen bij het begraven, kan er een moment komen dat meer luxe geen indruk meer maakt. De elite kan zich dan juist onderscheiden door te minderen.¹⁹ Misschien is dat wat er gebeurde in Athene – we moeten bedenken dat de voorvechters van de democratie net zo goed uit de aristocratische klasse afkomstig waren.

Wat de achtergrond precies ook is, na ca. 500 richtte de funeraire epigrafie zich in Athene vooral op één categorie: de oorlogsdoden. De resten van gesneuvelde Atheense soldaten werden nu jaarlijks bijgezet in *polyandria*, collectieve monumenten op de staatsbegraafplaats bij de Kerameikos net buiten de Dipylonpoort (het zogenaamde *Demosion Sema*).²⁰ Dit gebeurde tijdens een publieke ceremonie waarvan we in Thucydides een beschrijving vinden (Thucydides 2.34) en waarvan zes zogenaamde 'lijkredes' bewaard zijn die bij deze gelegenheid werden uitgesproken. Sinds het werk van Nicole Loraux gaat men ervan uit dat deze ceremonie een uitgelezen gelegenheid vormde voor de collectieve zelfrepresentatie van de democratische ideologie van de polis.²¹ Thucydides omschrijft dit in een bekende passage als een 'voorouderlijk gebruik' (*patrios nomos*), maar het lijkt erop dat het in zijn tijd ging om een relatief recente vernieuwing in de Atheense grafcultuur.

Een van de oudste voorbeelden betreft een recent ontdekte inscriptie voor de doden uit de *phyle* Erechtheïs die gesneuveld waren in de slag bij Marathon (zie afbeelding 3).²² De steen moet deel uitgemaakt hebben van een groter monument bij de grafheuvel, maar de inscripties van de andere *phylai* zijn verloren gegaan.²³

18 Morris (1994).

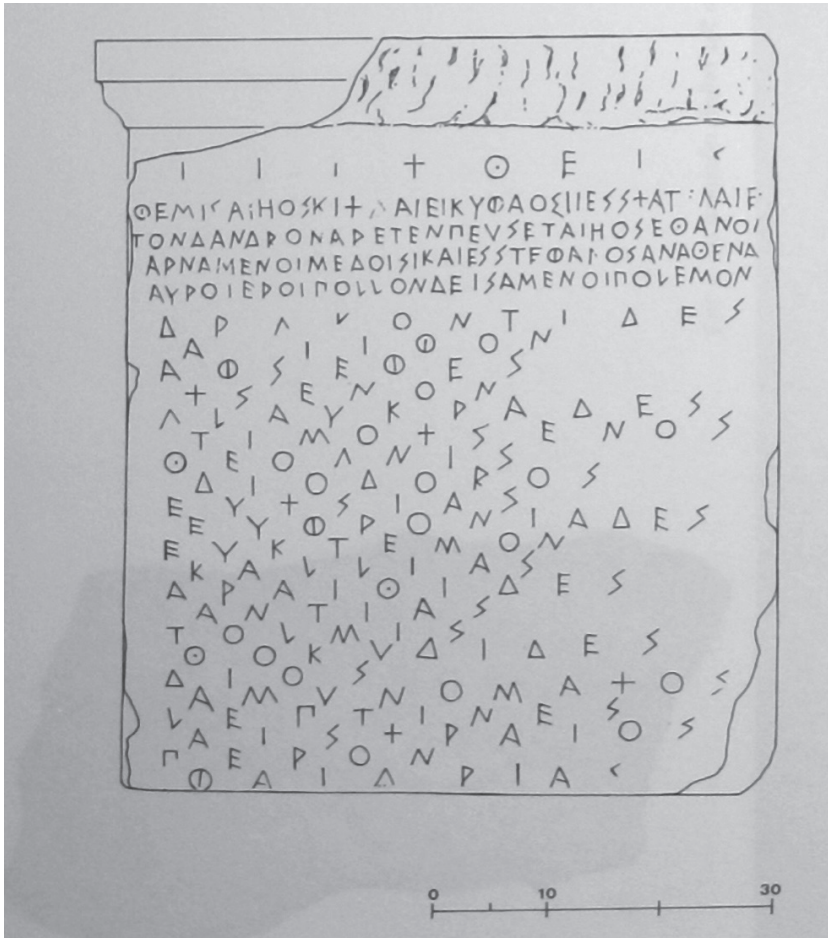
19 Morris (1994), met een verwijzing naar de *law of expressive redundancy* (Cannon 1989).

20 Clairmont (1983), en nu ook Arrington (2015).

21 Loraux (1986).

22 Iedere Atheense burger was ingeschreven in een van de tien *phylai* (stammen), die de basis vormden voor participatie in het openbare leven; een *phyle* was een stembedistrict, maar ook een regiment in het Atheense leger.

23 Nieuwe lezingen in *SEG* 63, 246 waar ook de kwestie van de authenticiteit van de tekst wordt besproken. De inscriptie is gevonden in Astros op de Peloponnesos bij een villa van de Romeinse magnaat Herodes Atticus, die zelf afkomstig was uit Marathon. Waarschijnlijk had hij de steen laten verslepen naar zijn villa.

Afbeelding 3. Grafmonument van de *phyle* Erechtheïs voor de soldaten gesneuveld in de slag bij Marathon (490 v.Chr.). Ontleend aan G. Steinhauer, 'Στήλη πεσόντων της Ἐρεχθίδος', in ΗΟΡΟΣ 17-21: 670-692.

Ἐρεχθεΐ [ς]

Φέμις ἄρ' | ἡὸς κίχ[άν]<ει> αἰεὶ εὐφάδος ἡέσσηχατα γαί[ες]

τόνδ' ἄνδρὸν ἀρετὴν πεύσεται ἡὸς ἔθανον

4 [μ]αρνάμενοι Μέδοισι καὶ ἔσσηφάνοσαν Ἀθήνας

[π]αυρότεροι πολλὸν δεχσάμενοι πόλεμον

Δρακοντίδῃς

Ἄντιφόν

8 Ἀφσέφεϛ

Χσένον

Γλαυκιάδῃς

- Τιμόχσενος
 12 Θέογνις
 Διόδωρος
 Εύχσίας
 Εύφροναίδες
 16 Εύκτέμον
 Καλλίας
 Ἀραιθίδες
 Ἀντίας
 20 Τόλμις
 Θόκυδίδες
 Δῖος
 Ἀμυνόμαχος
 24 Λεπτίνες
 Αἰσχροῖος
 Πέρων
 Φαι[δ]ρίας
 [------]

(De *phyle*) Erechtheïs. *Femis* (letterlijk ‘roemrijke reputatie’) die schitterend de randen van de aarde bereikt, zal de moed van deze mannen vernemen, hoe ze sneuvelen in hun strijd tegen de Meden, en Athene bekransten – zo weinigen die tegen zo velen de strijd hadden opgenomen!

(Gevolgd door een lijst met namen.)

(SEG 56, 430)

Op de *polyandria* stonden simpele lijsten met de namen van de gevallen en gerangschikt per *phyle*, maar over het algemeen zonder verdere indicatie van individuele rang of stand. Ook de namen van vader en *deme* ontbraken. Typisch is de afwerking: de namen staan in keurig *stoichedon* – als in ruitjesblokken – wat het standaardformaat was van de staatsinscripties in klassiek Athene. Dit onderschreef het publieke en democratische karakter van deze monumenten dus ook typografisch. Een typisch voorbeeld is de volgende tekst uit de jaren 60 van de 5^e eeuw, een inscriptie voor de gevallen van de *phyle* Erechtheïs (zie afbeelding 4).

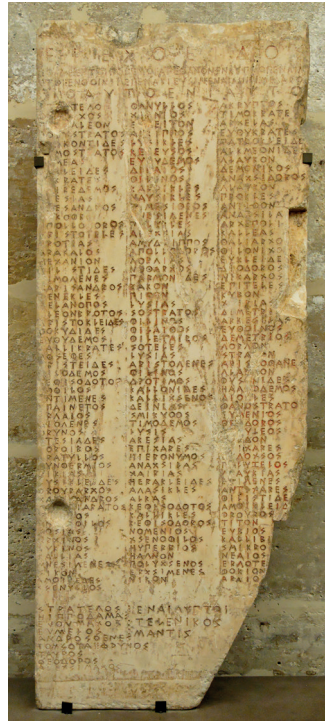
Ἐρεχθείδος

χοῖδε : ἐν τῷ : πολέμοι : ἀπέθανον : ἐν Κύπροι : ἐν Αἰγ[ύ]-

πτοι : ἐν Φοινίκει : ἐν Ἀλιεῦσιν : ἐν Αἰγίνει : Μεγαρο[ῖ]

τῷ αὐτῷ ἐνιαυτῷ

Afbeelding 4. *Stele* voor de gevallen soldaten van de *phyle* Erechtheïs. Foto: 'Marie-Lan Nguyen'.
Bron: Wikimedia Commons. Het Louvre. Licentie: public domain. Link: https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:War_memorial_Louvre_Ma_863.jpg.

στ[ρα]τεγῶν
Φ[...]*ΧΟΣ*
Π[αντ]αλέον
Πολύστρατος
[Δρ]ακοντίδης
Etc.

Van (de *phyle*) Erechtheïs

Deze mannen stierven in de oorlog:
in Cyprus, in Egypte, in Phoenicië, in
Haliëis, in Aigina, in Megara in hetzelfde
jaar. (Gevolg door een lijst met namen
waarvan de eerste fragmentarische naam die van de *strategos* was.)
(IG I³, 1147)

Het gaat hier wederom om de doden van één *phyle*-regiment: de andere stammen hadden waarschijnlijk ook een eigen *stele* als onderdeel van het veel grotere *polyandrion*. In veel gevallen is een epigram toegevoegd dat aansluiting laat zien met de archaische praktijk, maar in deze fase aangaf dat de aristocratische kwaliteiten van weleer nu toegankelijk en bereikbaar waren voor alle burgers. De volgende tekst vinden we onderaan een inscriptie uit 447 v.Chr. met twee kolommen met gesneuvelde soldaten – keurig gerangschikt per *phyle*.

hoΐδε παρ' ἑλλέσποντον ἀπόλεσαν ἀγλαὸν ἠέβεν
βαρναμένοι, σφετέραν δ' εὐκλείεσσαν πατρίδα,
hόστ' ἔχθρὸς στενάχεμ πολέμο θέρος ἐκκομίσαντας,
αὐτοῖς δ' ἀθάνατον μνῆμ' ἀρετῆς ἔθεσαν.

Deze mannen verloren hun glanzende jeugd toen zij stredden bij de Hellespont, maar ze brachten glorie aan hun vaderland, zodat de vijanden

jammerden die de oogst van de oorlog ontvingen, maar voor zichzelf richtten ze een onsterfelijk monument van hun moed op.

(IG I³, 1162 I/II.45)

Overigens is Athene lang niet de enige stad waar dit gebruik opkwam, wat maant tot voorzichtigheid bij verklaringen die dit fenomeen uitsluitend toeschrijven aan interne Atheense ontwikkelingen. Er zijn ook *polyandria* gevonden in het naburige Boeotië, en er zijn soortgelijke monumenten bekend uit steden op de Peloponnesos.²⁴

4 Een omslag aan het eind van de 5^e eeuw

Deze collectieve monumenten domineren de Atheense funeraire cultuur gedurende het grootste deel van de 5^e eeuw, maar aan het einde daarvan treden veranderingen op.²⁵ Vanaf 430 lijkt er weer ruimte te komen voor grafmonumenten voor individuen en families. Graven en grafcomplexen zoals de *periboloi* werden opnieuw voorzien van reliëfs met daarop representaties van de gestorvenen, maar nu zien we hen vaker afgebeeld in een huiselijke setting. Ook vrouwen en kinderen worden vaker herdacht.

Over de oorzaken van deze verandering wordt getwist: was het de beschikbaarheid van getalenteerde steenhouwers die emplooi zochten na de voltooiing van het Parthenon? Wisselde het emotionele klimaat als reactie op de verschrikkingen van de Peloponnesische oorlog? Of hing de verandering samen met de politieke cultuur waarin de officiële status van Atheense vrouwen van belang werd voor het burgerrecht van kinderen? Het debat hierover ligt open. Het is in ieder geval duidelijk dat het fenomeen niet beperkt bleef tot Atheense burgers en hun vrouwen, want metoiken en andere vreemdelingen kregen eveneens de gelegenheid om familiegraven aan te leggen en dit soort monumenten op te richten.²⁶ Naast de grafreliëfs vinden we ook andere vormen, zoals simpele *stelai* met de namen van de gestorvenen, en ook meer dan levensgrote stenen representaties van rituele voorwerpen, bijvoorbeeld in de vorm van *lekythoi* (olieflesjes) die gebruikt werden bij de begrafenissen en herdenkingsrituelen, of *loutrophoroi*, grote vazen met karakteristieke handvatten die werden opgesteld bij de graven van ongehuwde personen. Al deze types konden naast elkaar op de plots

²⁴ Pausanias 2.22.10 (Argos); IG V.1, 1188 (Sparta).

²⁵ Voor een uitgebreidere bespreking, zie Morris (1994).

²⁶ Nielsen *et al.* (1989).

staan, maar voor de formulering van de inscriptie maakte de vorm van het monument weinig uit. De meeste teksten geven niet meer dan basisinformatie om het graf te kunnen identificeren (zie onder); we vinden wel epigrammen, maar deze waren niet verbonden met een speciaal type monument.

Als voorbeeld geven we de teksten van drie monumenten die op dezelfde *peribolos* stonden in de Kerameikos-begraafplaats aan het begin van de ‘Gravenstraat’ in de richting van Eleusis (zie afbeelding 5).

De relaties tussen de verschillende genoemde individuen komen in enkele gevallen via hun vadersnaam tot uitdrukking, maar de verbondenheid met anderen werd slechts uitgedrukt door de locatie in dezelfde *peribolos*. Het complex staat bekend als de *Peribolos* van Koroibos (zie afbeelding 6). Hij lijkt de oorspronkelijke eigenaar geweest te zijn, en zijn zoon Kleidemides en kleinzoon Koroibos zijn op dezelfde steen vermeld (tekst b). Kleidemos van Melite (tekst c) is vermoedelijk de neef geweest van Koroibos. Bij het grafcomplex is ook een andere familie betrokken, want de inscriptie vermeldt een vader Sosikles en zijn zoon Euthydemos (tekst b). Naar hun relatie met de familie van Koroibos kunnen we slechts gissen, misschien waren zij latere eigenaars. De relatie met Hegeso, de dochter van Proxenos (in tekst a, die een prachtig reliëf kreeg dat nu in het Nationaal Museum staat), is ook onduidelijk.

Tekst a:

Ἡγησῶ Προξένο.

Hegeso (dochter) van Proxenos

(Hegeso *IG I³*, 1289; rond 400?)

Tekst b:

Σωσικλῆς Εὐθυδήμου

Εἰτεαῖος.

rosa

rosa

Κόροιβος

Κλειδημίδο

Μελιτεύς.

Κλειδημίδης

Κοροίβου

Μελιτεύς.

Κόροιβος

Κλειδημίδου

Μελιτεύς.

Εὐθύδημος

Σωσικλέους
Είτεαῖος.

Sosikles (zoon) van Euthydemos, uit Eitea. Koroibos (zoon) van Kleidemides uit Melite. Kleidemides (zoon) van Koroibos uit Melite. Koroibos (zoon) van Kleidemides uit Melite. Euthydemos (zoon) van Sosikles uit Eitea.
(*IG* II-III, 6008; 4^e eeuw v.Chr.)

Tekst c:

πότνια [Σ]ωφροσύνη, θύγατερ μεγάλοφρονος Αἰδός,
πλεῖστα σέ τιμήσας εὐπόλεμόν τε ἀρετήν

Κλειδημος Μελιτεὺς Κλειδημίδο ἐνθάδε κεῖται
ζῆλος πατρὶ ποτ' ὦν, μητ[έρι νῦν ὀ]δύ[νη].

I: Heerseres Sophrosyne ('bezonnenheid'), dochter van edele Aidos ('zelfrespect'), jou heeft hij (Kleidemos) het meeste geëerd en *arete* ('dapperheid'), goed in de oorlog.

II: Kleidemos uit Melite (zoon) van Kleidemides, ligt hier. Hij was ooit de bron van trots voor zijn vader – nu een bron van verdriet voor zijn moeder.
(*IG* II-III, 6859; 4^e eeuw v.Chr.)

De formulering van de inscriptie lijkt over het algemeen niet af te hangen van de vorm van het monument. Een overzicht van de grafinscripties in de relevante delen van *IG* biedt een eenzijdig beeld: vaak was de inscriptie niet meer dan een naam (meestal in de nominativus). Deze informatie kon aangevuld worden met informatie over afkomst en domicilie van de gestorvene (zie paragraaf 7). In de klassieke periode biedt het standaard grafinschrift meestal geen verdere informatie over leeftijd of andere activiteiten of omstandigheden van de dood. Epigrammen waren wat scheutiger hiermee (zoals we hierboven zien in tekst c: Kleidemos is kennelijk in de strijd gestorven), maar die vormden zoals gezegd een kleine minderheid binnen het totale corpus. Ook buiten Athene was deze conventie wijdverbreid. Burgers werden herdacht onder vermelding van hun eigen naam en die van hun vader (een *demotikon* was in de meeste steden niet relevant). Bij niet-burgers werd ook vaak de stad van oorsprong vermeld.

Afbeelding 5. De zogenaamde Gravenstraat op de Kerameikos. Foto: Onno van Nijf. Ephorate of Antiquities of Athens – Kerameikos. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports – Archaeological Receipts Fund (N. 3028/2002).

Afbeelding 6. De peribolos van Koroibos. Fotograaf: 'Therese Clutario'. Bron: Wikimedia Commons. Licentie: Creative Commons License Attribution 2.0 Generic. Link: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Kerameikos_Tombs.jpg.

5 Dexileos uit Thorikos

De hernieuwde aandacht voor de commemoratie in het kader van families betekende overigens niet dat er een einde kwam aan de staatsherdenkingen, die in ieder geval doorgingen tot het eind van de 4^e eeuw. We hebben wel aanwijzingen dat sommige families de monopolisering door de staat niet langer voetstoots accepteerden. Het belangrijkste voorbeeld wordt geleverd door het grafmonument ter ere van de jonge cavalerist Dexileos, die sneuvelde in Korinthe in 386. Zijn familie richtte in hun familie-*peribolos* aan de ‘Gravenstraat’ in de Kerameikos een opvallend monument op, dat Dexileos toonde in martiale glorie. Daaronder vinden we een monumentaal epigram (te zien in Kerameikos-museum, zie afbeelding 7).

Δεξιλεως Λυσανίο Θορίκιος,
 ἐγένετο ἐπὶ Τεισάνδρο ἄρχοντος,
 ἀπέθανε ἐπ’ Εὐβολίδο
 ἐν Κορίνθῳ τῶν πέντε ἰππέων.

Dexileos (zoon) van Lysanias uit Thorikos, hij werd geboren onder de archont Teisandros (414/413), hij stierf onder Euboulides (394/393) in Korinthe, één van de vijf cavaleristen.
 (IG II-III, 6217)

Het monument was echter een cenotaaf, want het lichaam van Dexileos zelf was met dat van zijn gevallen strijdmakkers bijgezet in een staatsgraf in het *Demosion Sema*. Opvallend is dat de inscriptie op de cenotaaf expliciet vermeldt wat het geboorte- en sterfjaar van Dexileos waren.²⁷ Men neemt aan dat zijn familie hiermee duidelijk wilde maken dat hij niet behoorde tot de cavaleristen die in 403 de dictatuur van de dertig oligarchen hadden gesteund.²⁸ Daarvoor zou hij toen nog veel te jong zijn geweest.

²⁷ Het Atheense jaar werd genoemd naar de eponieme archont. Een compleet chronologisch overzicht is te vinden op Wikipedia (zoek op ‘Archon’).

²⁸ Voor een discussie, zie Rhodes en Osborne (2007), nummer 7.

Afbeelding 7. Graf van Dexileos op de Kerameikos. Foto: Onno van Nijf. Ephorate of Antiquities of Athens – Kerameikos. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports – Archaeological Receipts Fund (N. 3028/2002).

6 Nieuwe beperkingen

Zoals gezegd vormde de funeraire cultuur in Athene een golfbeweging. In de laatste decennia van de 4^e eeuw zien we weer een sterke reductie in uiterlijke variatie van de grafmonumenten, wat veelal wordt toegeschreven aan wetgeving van Demetrios van Phaleron (350-280), een filosoof-staatsman die Athene tien jaar bestuurde namens de Antigonidische heerser Kassander. Het standaardtype monument wordt de *kioniskos* (kleine zuil; Latijn: *collumella*), dat meestal alleen voorzien wordt van een kort grafschrift en soms ook van een reliëf (zie afbeelding 8). In de Oudheid waren de inscripties beter leesbaar, omdat ze waarschijnlijk ingekleurd waren, maar de monumenten boden een uniforme aanblik. In het algemeen kunnen we zeggen dat de graven in hellenistisch Athene simpel waren. De kosten voor een grafsteen bedroegen tien tot twintig drachmen. Dit betekent dat de aanschaf van een grafsteen (zeker een *kioniskos*) haalbaar moet zijn geweest voor de meeste Atheners.²⁹

²⁹ Nielsen *et al.* (1989: 414-415); Oliver (2000: 76).

Afbeelding 8. *Kioniskoi* op de Kerameikos-begraafplaats. Foto: Onno van Nijf. Ephorate of Antiquities of Athens – Kerameikos. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports – Archaeological Receipts Fund (N. 3028/2002).

De meeste inscripties in deze periode waren voor Atheense burgers, maar we vinden ook andere Grieken (met name uit Klein-Azië). Deze niet-Atheners vormden een bonte groep van slaven, vrijgelatenen, metoiken en anderen. De grootste groep buitenlanders (ca. 25 %) wordt gevormd door Milesiërs, die bijzonder goed geïntegreerd leken in Athene.³⁰ Deze categorie lijkt ook iets vaker gebruik gemaakt te hebben van afwijkende formaten – zoals *stelai* in plaats van *kioniskoi*. Blijkbaar golden er voor hen minder beperkingen.³¹ Het epitheton *chrestos* (nuttig, goed) dat in Athene in deze periode opkomt kan een indicatie geweest zijn dat de begravenen een (ex-)slaaf was, of een status als metoik had.

De man-vrouwverhoudingen zijn ook interessant. Het aantal grafinscripties voor vrouwen is minder dan dat voor mannen. Het aantal grafinscripties waar vrouwen op genoemd worden lijkt in de hellenistische periode zelfs iets af te nemen in verhouding tot die voor mannen, maar daar staat tegenover dat vrouwen wel vaker als enige vermeld worden. Er komt een einde aan de traditionele familiegraven in de *periboloi*; grafinscripties krijgen daarmee

³⁰ Vestergaard (2000).

³¹ Ik dank deze observatie aan Caroline van Toor.

een meer individueel karakter.³² Aan de formulering van de grafschriften verandert echter weinig of niets, al wordt het wel meer gebruikelijk om de inscriptie af te sluiten met *chaire*, wat de herinnering hooghoudt aan de dialoogsituatie waarmee zoveel epigrammen spelen.³³ Pas in de 1ste eeuw voor onze jaartelling beginnen de Atheense grafmonumenten weer wat meer variatie te vertonen, maar ook dan verandert de formulering van de grafschriften nauwelijks.³⁴

7 De standaardelementen van een grafinscriptie vanaf het midden van de 4^e eeuw

In Athene worden burgers geïdentificeerd door hun eigen naam, een patroniem en een *demotikon*³⁵ (soms aangegeven met ἐκ + naam *deme*).

Λαμπροκλῆς Χαρισάνδρου Ἐροιάδης.
Lamprokles (zoon) van Charisandros uit Eroia.
(IG II-III, 6092)

Vrouwen werden geïdentificeerd door de naam (en *deme*) van hun vader en/of hun echtgenoot, bijvoorbeeld:

Μνησῶ
Κριτοδήμου
Θορικού
θυγάτηρ,
Ἀσκληπιάδου
Βερενικίδου
γυνή.

Mneso dochter van Kritodemos uit Thorikos; de vrouw van Asklepiades uit Berenikidai.
(IG II-III, 6232)

32 Dit past in een bredere trend, zie Humphreys (1980: 122).

33 McLean (2002: 268-270).

34 Voor een overzicht, zie Von Moock (1998).

35 Voor een lijst met *demotika* en afkortingen, zie Whitehead (1990).

Voor niet-burgers geldt dat in plaats van hun *demotikon* de plaats van oorsprong werd weergegeven.

Ἀλεξίων Ἀλεξάνδρου Ἀλεξαν[δρ]εύς.
 Alexion zoon van Alexandros, uit Alexandrië.
 (IG II-III, 8001)

8 Grafinscripties buiten Athene

De klassiek Atheense grafmonumenten mogen dan een uniforme aanblik hebben geboden, buiten Athene en in latere periodes zien we meer variatie. Naast de iconografische en stilistische variaties getuigen in deze latere periode inscripties vaker van aandacht voor de bescherming van het grafmonument en voor het zekerstellen van de herdenkingsrituelen. De meeste van deze teksten komen van buiten Athene en dateren uit de hellenistische en Romeinse periode. De meest gebruikelijke variant was de grafstichting.³⁶ De oprichter van het graf liet kapitaal na (vaak in de vorm van een stuk land) en met de opbrengsten daarvan werd voorzien in de zorg voor het grafmonument en herdenkingsrituelen. De begunstigen vormden vaak een collectief (zoals beroeps- of cultusverenigingen) maar soms werden ook publieke organen, zoals de raad (βουλή) of raad van ouden (γερονσία), erbij betrokken; als de herdenkingsceremonieën de hele gemeenschap ten goede kwamen, vervaagt de grens met euergetisme – het collectieve weldoenerschap dat zo typerend was voor de postklassiek Griekse polis.³⁷ Een goed voorbeeld is de inscriptie van de Efesische korenweger (een publieke functie) Euprosdektos, die verschillende beroepsverenigingen mobiliseert. De tekst geeft een mooi inkijkje in de heersende grafgebruiken in de Romeinse Keizertijd.

Αὕτη ἡ σορός ἐστὶν Πονηίου Εὐπροσδέκτου προμέτρου καὶ
 γυναικὸς αὐτοῦ | Αὐρ. Ἰουλίας καὶ τέκνων αὐτῶν· ζῶσιν· εἰς ἣν
 οὐδενὶ ἐξέσται ἕτερον πτῶμα | κηδεῦσαι ἢ γράμμα ἐκκόψαι χωρὶς
 τῶνδε προγεγραμμένων· τούτου οἱ ἐν Ἐ-|φέσω ἐργάται προφυλεῖται
 πρὸς τῷ Ποσειδῶνι οἷς καὶ καθιέρω-|σεν (δην.) πεντακόσια ἐπὶ τῷ
 γεί-|νεσθαι ἀπὸ τοῦ γενομένου τόκου οἰνοποσίαν καὶ κηριόλους
 καὶ στεφά(νους) (δην.) Ἰ· ποιή-|{σου}σουσιν δὲ τὴν εὐωχίαν μη(νὸς)

³⁶ McLean (2002: 276-278).

³⁷ Zuiderhoek (2009).

Προσ(ιδεῶνος) ἡ(μέρα) ε' | ἀπι(όντος)· εἰ δὲ μὴ ποιήσουσι, ἀλλὰ
 παραπένψονται, ἐκδικήσου-|σιν καὶ ἐκπράξουσιν οἱ ἐν Ἐφέσῳ
 προμέτραι.

Dit is het graf van Pompeius Euprosdektos, korenweger, en van zijn vrouw Aurelia Iulia en hun kinderen bij hun leven. Niemand mag er een ander lichaam in begraven, of de inscriptie weghakken behoudens de hierboven genoemden. Voor dit graf dragen zorg de Efesische ambachtslieden uit het poortgebouw bij het Poseidonstandbeeld. Aan hen heeft hij ook vijfhonderd *denarii* gewijd, zodat een wijnfeest gehouden wordt van de rente, met kaarsen en voor tien *denarii* aan kransen. En zij zullen het wijnfeest houden, ieder jaar op de vijfde dag van de aflopende maand *Posideion*.³⁸ Als ze dat niet doen maar het nalaten, zullen de verenigde Efesische korenwegers hen aanklagen en een boete innen.

(*I.Ephesos*, 3216)

De bescherming van het grafmonument was een bron van zorg: inscripties hadden vaak expliciet een verbodsformule opgenomen om het graf te beroeren of er andere doden in te begraven.³⁹ Soms werd dit versterkt door het opnemen van een boeteclausule, te betalen aan de stedelijke autoriteiten of zelfs de keizerlijke fiscus. Aanbrengers werden verlokkt met de belofte van een deel van de boete, zoals hierboven het geval was met de korenwegers.

Anderen zochten hun heil in magisch-religieuze tactieken: een veelvoorkomend verschijnsel was de toevoeging van een vorm van vervloeking voor eventuele grafschenners.⁴⁰

Αὐρ(ηλία) Πυθιάς κατέστησεν τὸ ἀγεῖον τῇ μητρὶ αὐτῆς Ἀγαθωνίδι
 καὶ τῇ ἀνατραφείσῃ ὑπὸ τῆς Πυθιάδος Αὐρ(ηλία) Τύχη·
 ἄλλω δὲ οὐδενὶ ἐξὸν
 ἔσται ἀνῦξε,⁴¹ ἐπεὶ

38 Dat wil zeggen de 25^e van de maand *Posideion*. Griekse maanden werden vaak onderverdeeld in drieën: dag twee tot tien na nieuwe maan (νουμηνία) werden geteld als de dagen van de rijzende maan (ἰσταμένου μηνός); dag elf tot negentien als die van het midden van de maand (μεσοῦντος μηνός); de laatste tien dagen als die van de krimpende maan (ἀπιόντος μηνός). McLean (2002: 162-163).

39 McLean (2002: 271-276).

40 Voor een mooie verzameling, zie Strubbe (1997).

41 Lees ἐξὸν ἔσται ἀνοῖξαι: de uitspraak van het Grieks in deze periode maakte geen onderscheid meer tussen wat gespeld wordt door de combinatie AI en de E, of tussen de combinaties OI/EI/U en I, met als gevolg dat de opstellers van inscripties deze door elkaar konden gebruiken. Voor een discussie van dit soort spellingszaken, zie McLean (2002: 346-357).

ὁ πειράσας ἐκ-
 τείσει τῶ ἱερωτάτῳ ταμείῳ (δην.) ,αφ'.
 εἰ δέ τις κὲ τούτου καταφρονήσει, σχήσει ἀτεκνία.

Aurelia Pythias heeft dit graf opgesteld voor haar moeder Agathonis en voor Aurelia Tyche die was grootgebracht door Pytheas. Het is niemand anders toegestaan om (het graf) te openen. Wie dat namelijk waagt zal aan de gewijde schatkist (*scil.* aan de keizer) vijftienhonderd *denarii* betalen. Maar als iemand dat ook naast zich neerlegt, zal kinderloosheid hem treffen.

(*TAM* III.1, 742) (Romeinse Keizertijd)

In sommige steden in Klein-Azië vinden we inscripties van beroepsverenigingen die de doden eer bewezen, zoals in Saïttai, waar we ook vaak zien dat grafstenen werden opgericht door beroeps-of cultusverenigingen.⁴²

ἔτ(ους) σφ', μη(νός) Αὐδναίου.
 ἐτίμησεν ἡ συν-
 εργασία τῶν λι-
 νουργῶν Ἰουλιαν-
 νόν, ζή(σαντα) ἔτ(η) μ'.

In het jaar 290⁴³ in de maand *Audnaios* heeft de beroepsvereniging van de linnenwevers Ioulianos geëerd. Hij heeft veertig jaar geleefd.

(*TAM* V.1, 83) (205/206 n.Chr.)

Inscripties zoals deze en de grafstichting voor Euprosdektos hierboven plaatsen de doden niet langer uitsluitend in het verband van hun families, maar ook in een bredere sociale en professionele context. Dit hangt samen met een andere ontwikkeling, die waarschijnlijk onder invloed van Romeinse tradities opkomt, namelijk een grotere aandacht voor de levensloop van

42 Door het gebruik van het werkwoord τιμάω is de grens met ere-inscripties (zie hiervoor het artikel van Heller 2021 in dit nummer) niet duidelijk te trekken. Moeten we deze inscriptie begrijpen als een verwijzing naar een eerbetoon dat plaatsgevonden had tijdens het leven van Ioulianos? Of gaat het hier toch om 'de laatste eer'? Waarschijnlijk was deze ambiguïteit juist de opzet: zo straalde iets van de luister van een publiek eerbetoon af op individuen die er geen aanspraak op konden maken.

43 Net als veel andere steden hield Saïttai lang een eigen jaartelling aan, deze ging terug tot de reorganisatie van de provincie door Sulla in 85 v.Chr. Voor een discussie van kalenders, zie McLean (2002: 149-178).

de overledene. Steeds vaker worden priesterschappen en andere openbare functies vermeld, maar ook beroepen, wat suggereert dat professionele activiteiten in toenemende mate belangrijk gevonden werden voor de sociale identiteit. Ook andere activiteiten en successen worden benoemd. Als het ging om zeer aanzienlijke burgers kon er zelfs besloten worden iemand op stadskosten te begraven – binnen de stadsmuren.⁴⁴ Dit verschijnsel is evenzeer verbonden met euergetisme en noties over exemplarisch burgerschap als met de funeraire cultuur. Eveneens op het grensgebied tussen de grafinscriptie en de ere-inscriptie vinden we de troostbesluiten die door stedelijke overheden of andere groepen werden opgesteld voor (vaak voortijdig) overleden personen.⁴⁵ Een mooi voorbeeld uit de Keizertijd is de inscriptie voor Apphia, de dochter van Timoteos, uit Aphrodisias.

[ἔδ]οξεν τῆ βουλῆ γυν[ώμη]
 [στ]ρατηγῶν καὶ γραμματέ[ω]ς
 [δῆ]μου Δημέου τοῦ Μενε-
 [κρά]του νν. ἐπεὶ Ἀπφιάς Τιμο-
 [θέ]ου τῶν πολιτίδων
 [γυ]νὴ δὲ Ἀγελάου τοῦ Με-
 [νε]σθέως τὰ νῦν μετήλλα-
 [κχε] τὸν βίον ν. δεδόχθαι ἐ-
 [πην]ῆσθαι αὐτὴν καὶ μετηλ-
 [λακ]χιῖαν καὶ ἐπικηδεῦσαι
 [δημ]οσίᾳ καὶ ἐσστεφανῶσ-
 [θαι ὑ]πὸ τοῦ δήμου χρυσῶ
 [στεφ]άνῳ ζήσασαν εὐτά-
 [κτως κ]αὶ κοσμίως καὶ ἐνα-
 [ρέ]τως δὲ
 [καὶ Ἀγέ]λαον Μενεσθέως
 [τὸν ἄνδρα αὐτῆς]

De raad heeft verordonneerd op voordracht van de strategen en de secretaris van de *demos*, Demeas zoon van Menekrates.

44 Twee bekende voorbeelden zijn het graf van Opramoas van Rhodiapolis, dat een lange opsomming bevatte van alle ere-inscripties die hij bij zijn leven had ontvangen: *TAM II*, 905 met Kokkinia (2000); en het graf-annex-bibliotheek van de Efezische weldoener Celsus: *I.Ephesos*, 5101-5114.

45 Pleket (1994).

Daar Apphias, de dochter van Timotheos en één van onze burgeressen, de vrouw van Agelaos zoon van Menestheus nu het leven heeft gelaten.

Dat besloten wordt dat zij postuum geprezen wordt, en om haar te begraven op kosten van de gemeenschap en dat ze door de *demos* gekroond wordt met een gouden kroon daar ze haar leven geordend, regelmatig en deugdzaam heeft geleefd; en om Agelaos de zoon van Menestheus, haar echtgenoot, troost te brengen.

(*I Aph 2007*, 12.309)

Dit soort documenten heeft als boodschap dat het verlies niet alleen werd gevoeld door de naaste familie, maar dat de hele gemeenschap was getroffen. Dit was bedoeld als een bron van troost, maar droeg natuurlijk ook bij aan het aanzien van de getroffen familie. Ook hier is de grens tussen graf- en ere-inscriptie moeilijk te trekken.

9 Christelijke grafinscripties

In de Late Oudheid blijven grafinscripties een belangrijk onderdeel vormen van de epigrafische productie – al lopen de aantallen sterk terug. In Athene vormen ze de grote meerderheid en ook elders blijven de grafinscripties relatief populair.⁴⁶ Het is opvallend dat ook mensen van betrekkelijk lage sociale status grafinscripties blijven ontvangen. Dit zien we ook elders, zoals in Korykos en Tyrus, waar inscripties namen en beroepen vermelden.⁴⁷ Het genre blijft natuurlijk niet onberoerd door het opkomende christendom. In de eerste eeuwen van onze jaartelling lijken christenen nog geen eigen begraafplaatsen te hebben gehad.⁴⁸ In het Romeinse rijk blijft de begraafplaats buiten de stadspoort lang in sociaal, cultureel en religieus opzicht een ontmoetingsplaats. Pas in de Late Oudheid wordt het gebruikelijker om christelijke begrafenissen te concentreren rond kerken of graven van martelaren.

Ook zijn er in de eerste eeuwen geen met zekerheid identificeerbare christelijke grafinscripties. Daarna vindt er een christianisering van het genre plaats: inscripties worden voorzien van kruisen, en de term christen (*Χριστιανός*) wordt gebruikt. Het nieuwe geloof uitte zich ook in de formuleringen zoals de term ‘rustplaats’ (*κοιμητήριον*), wat aangeeft dat

46 Het corpus van Athene: *JG* II-III.5 heeft 442 inscripties waarvan 293 grafinscripties; voor Korinthe: *JG* IV².3.

47 Dagron en Feissel (1987); voor een overzicht van de beroepen, zie Patlagean (1977).

48 MacMullen (2009).

de dood nu geconceptualiseerd wordt als een slaap- een wachttijd tot de wederopstanding.

✠ | ✠ κυμιτήριον⁴⁹ | Ἰσιδώρου | ἀναγνώστου | μαχερά⁵⁰. ✠

(twee kruisen): de rustplaats van Isidoros, *anagnostes*, ('lezer': een lekenfunctie in de kerk), en *machairas* (een messensmid).

(IG II-III, 13506)

Aan de andere kant zien we dat christenen net als anderen hun graven middels dreigende formules wilden beschermen.

κοιμητήριον Ἀφρ-|οδισίου βαλα-| νέος· ἴ τις ἄν με-|τακινήση, μηδὲ |
τάφου τοί-|χη.⁵¹

Rustplaats van Aphrodisios de 'badmeester'; als iemand dit verplaatst, laat hem dan geen graf krijgen.⁵²

(IG II-III, 13465)

Na de 6e eeuw verdwijnen de grafinscripties grotendeels. In de Byzantijnse periode zien we alleen nog zo nu en dan epigrammen voor belangrijke aristocraten die breed uitmeten over afkomst en titels. De context is echter vaak privé en de aantallen zijn erg klein.⁵³

Bibliografie⁵⁴

Arrington, N.T. 2015. *Ashes, Images, and Memories. The presence of the war dead in fifth-century Athens*, Cambridge.

Bakker, M. de, N. Koopman, P. van Uum en S. Willigers. 2021. 'Poëzie op steen in Athene', *Lampas* 54, 11-38.

Baziotopoulou-Valavani, E. 2002. 'A Mass Burial from the Cemetery of Kerameikos', in M. Stamatopoulou en M. Yeroulanou (eds), *Excavating Classical Culture*, Oxford, 187- 201.

49 Lees: κοιμητήριον.

50 Lees: μαχαρά.

51 Lees: εἴ ... τύχη.

52 Waarschijnlijk was hij de beheerder van een commercieel badhuis.

53 Een voorbeeld uit het museum van Schimatari (het oude Tanagra): *SEG* 39, 449.

54 Een overzicht van de gebruikte afkortingen voor epigrafische publicaties is te vinden in het bibliografisch en heuristisch overzicht aan het eind van dit Lampasnummer.

- Boardman, J. en D. Kurtz. 1971. *Greek Burial Customs*, Londen.
- Boegehold, A.L. en A.C. Scafurro (eds). 1994. *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore en Londen.
- Burzachechi, M. 1962. 'Oggetti parlanti nelle epigrafi greche', *Epigraphica* 24, 3-54.
- Cannon, A. 1989. 'The Historical Dimension in Mortuary Expressions of Status and Sentiment', *Current Anthropology* 30, 437-458.
- Clairmont, C. 1983. *Patrios Nomos. Public burials in Athens during the fifth and fourth centuries B.C. The archaeological, epigraphic-literary and historical evidence*, Oxford.
- Dagron, G. en D. Feissel. 1987. *Inscriptions de Cilicie. Travaux et Memoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 4*, Parijs.
- Day, J.W. 2010. *Archaic Greek Epigram and Dedication. Representation and performance*, Cambridge en New York.
- Garland, R. 1985. *The Greek Way of Death*, Londen.
- Garland, R. 1989. 'The Well-Ordered Corpse. An investigation into the motives behind Greek funerary legislation', *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 36, 1-15.
- Garland, R.S. 1982. 'A First Catalogue of Attic Peribolos Tombs', *The Annual of the British School at Athens* 77, 125-176.
- Heller, A. 2021. 'Ereinscripties. Volk en elite, gemeenschap en individu', *Lampas* 54, 67-91.
- Hortsmanshoff, H.F.J. (ed.). 1994. *Pijn en balsem – troost en smart. Pijnbeleving en pijnbestrijding in de Oudheid*, Rotterdam.
- Humphreys, S.C. 1980. 'Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens. Tradition or traditionalism?', *The Journal of Hellenic Studies* 100, 96-126.
- Knigge, U. 1988. *Der Kerameikos von Athen. Führung durch Ausgrabungen und Geschichte*, Athene.
- Kokkinia, C. 2000. *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis. Euergetismus und soziale Elite in Lykien*, Bonn.
- Loroux, N. 1986. *The invention of Athens*, Cambridge MA.
- MacMullen, R. 2009. *The Second Church. Popular Christianity, A.D. 200-400*, Leiden.
- McLean, B.H. 2002. *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337)*, Ann Arbor.
- Morris, I. 1987. *Burial and Ancient Society. The rise of the Greek city-state*, Cambridge.
- Morris, I. 1994. 'Everyman's Grave', in A.L. Boegehold en A.C. Scafurro (eds), *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore en Londen, 67-101.
- Nielsen, T.H., L. Bjertrup, M.H. Hansen, L. Rubinstein en T. Vestergaard. 1989. 'Athenian Grave Monuments and Social Class', in *Greek, Roman and Byzantine Studies* 30, 411-420.

- Oliver, G.J. 2000. 'Athenian Funerary Monuments. Style, grandeur, cost', in G.J. Oliver, *The Epigraphy of Death. Studies in the history and society of Greece and Rome*, Liverpool, 59-80.
- Oliver, G.J. (ed.). 2002. *The Epigraphy of Death. Studies in the history and society of Greece and Rome*, Liverpool.
- Patlagean, E. 1977. *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e-7e siècles*, Parijs en Den Haag.
- Pleket, H.W. 1994. 'Troostdecreten. Een maatschappelijk verschijnsel', in H.F.J. Hortsmanshoff (ed.), 147-156.
- Rhodes, P.J. en R. Osborne. 2007. *Greek Historical Inscriptions, 404-323 BC*, Oxford.
- Richter, G.M.A. 1960. *Kouroi. Archaic Greek youths. A study of the development of the Kouros type in Greek sculpture*, Londen.
- Stamatopoulou, M. en M. Yeroulanou (eds). 2002. *Excavating Classical Culture*, Oxford.
- Stroszeck, J. 2014. *Der Kerameikos in Athen. Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park*, Möhnese.
- Strubbe, J. 1997. *ΑΠΑΙ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΙ. Imprecations against desecrators of the grave in the Greek epitaphs of Asia Minor. A catalogue*, Bonn.
- Tybout, R. 2003. "Bittere letters". Griekse visies op dood en hiernamaals in grafepigrammen op steen', *Hermeneus* 75, 113-124.
- Vestergaard, T. 2000. 'Milesian Immigrants in Late Hellenistic and Roman Athens', in G.J. Oliver (ed.), 81-110.
- Von Moock, D.W. 1998. *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz.
- Whitehead, D. 1990. 'Abbreviated Greek Demotics', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 81, 106-161.
- Zuiderhoek, A. 2009. *The Politics of Munificence in the Roman Empire. Citizens, elites and benefactors in Asia Minor*, Cambridge.

Over de auteur

Onno van Nijf is hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn interesses gaan uit naar de culturele en politieke geschiedenis van de Griekse wereld in de hellenistische periode, mediterrane connectiviteit, sport en festivals en Griekse epigrafie.